

تووادا بیر دؤنمین قاپانیشی، یئنی بیر دؤنمین آچیلیشی سالچاک کالباخوریئکوویچ توکا (۱۹۰۱-۱۹۷۳)

• مصطفی جان تنزیج^۱

ÖZET: Mustafa Can TEZİÇ, "Tuva'da Bir Dönemin Qapanışı, Yéni Bir Dönemin Açılışı: Salçak Kalbakhoryekoviç Toka (1901-1973)", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 5-6 (Güz-Qış 2016/1395), ss. 89-99.

Bu yazının amacı Tuva'nın Sovyetler Birliği'ne katılım sürecini incelemektir. Bu makalede kompleks olan bu süreç Tuva'nın siyasî ve kültürel hayatında etkili olan Salçak Toka'nın kişiliği üzerinden incelenmektedir.

İlerleyen sayfalarda Tuva'nın Sovyetler Birliği'ne katılma sorunsalı farklı açılardan ele alınmaktadır. Merkez siyasî akımının dışındaki farklı siyasî oluşumların meydana gelme dinamiklerinin incelenmesinin yanında Tuva'da bulunan Rus toplumunun Tuva'daki sosyalist bloğun oluşmasına etkileri araştırılacaktır.

Bunların dışında Tuva'yı Sovyetler Birliği'nin etki alanına çeken başlıca sosyal örgütlenmelere de yer verilecektir.

Açar Sözler: *Tuva, Sibiry, Sovyetler Birliği, Sosyalizm, Kimlik.*

چکیده: مصطفی جان تنزیج، "پایان یک دوره و آغاز دورہی جدید ٹر تووا: سالچاک کالباخوریئکوویچ توکا (۱۹۰۱-۱۹۷۳)", *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دورہ دوم، شماره ۵-۶ (پاییز- زمستان ۲۰۱۶/۱۳۹۵)*، صص. ۸۹-۹۹.

هدف از این مقاله بررسی فرایند الحاق تووا به اتحاد جماهیر شوروی است. در این مقاله، این فرایند پیچیده بر اساس شخصیت سالچاک توکا که تأثیر بسزایی در حیات سیاسی و فرهنگی تووا داشته بررسی می‌شود.

^۱ یاردیمچی دوچنت دوکتور، آنکارا اونیورسیتہسی چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو (cantezic@yahoo.com).

در ادامه مقاله، مسئله الحاق تووا به اتحاد جماهیر شوروی از زاویه‌های مختلف مورد بررسی قرار می‌گیرد. همچنین ضمن بررسی دینامیک ایجاد تشکلهای سیاسی مختلف در خارج از جریان سیاسی مرکزی، تأثیر جامعه روس ساکن در تووا در تشکیل بلوک سوسیالیست در این منطقه مورد پژوهش قرار خواهد گرفت.

علاوه بر این به سازمان‌دهی‌های اجتماعی اصلی که موجب سوق داده شدن تووا به اتحاد جماهیر شوروی گردیده، اشاره شده است.

کلیدواژه‌ها: تووا، سیبری، اتحاد جماهیر شوروی، سوسیالیسم، هویت.

ABSTRACT: Mustafa Can TEZİÇ, "The opening of a new era and the end of the old era; Salchak Kalbakhoryekovich Toka (1901-1973)", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 5-6 Autumn-Winter 2016, pp. 89-99.

The main concern of this article is to understand the complex process of the unification of Tuva to the Soviet Union. In this article this process is examined through the personality of Salchak Toka, who had an impact on both the political and intellectual life in Tuva.

In the following pages the problem of the integration process of Tuva with the Soviet Union is evaluated from various angles. The issues of how the formation dynamics of various political visions diverted from the main trend political tradition, and the extent of the impact the Russian community in Tuva had on the formation of the Tuvan socialist camp are evaluated.

Beside these the main social organizations which drew Tuva into the sphere of influence of the Soviet Union is examined.

Key words: Tuva, Siberia, Soviet Union, Socialism, identity.

سالچاک کالباخوریئکوویچ توکا. سیاستچی و ادبیاتچی. ۱۹۲۵-۱۹۲۹ ایللری آراسیندا موسکودا دوغو امکچی لیک کومونیست اونیورسیتیه سینده اگیتیمینی تاماملادی. ۱۹۳۲-۱۹۲۹ ایللری آراسیندا ایکینجی دبیر، ۱۹۴۴-۱۹۳۲ ایللری آراسیندا بیرینجی دبیر اولاراق «تووا خالق دئوریم پارتیسی» مرکز کومیتیه سینده گوره آلدی. توانین اوکتوبر ۱۹۴۴ ایلینده رسماً سوویتلر بیرلیگی نه قاتیلماسی ایله بیرلیکده ده تووا بؤلگه کومیتیه سی باشقانی اولموش، ۱۹۶۱ ایلینده تووا اؤزرک (مختار) سوویت سوسیالیست جمهوریته نین قورولوشوندا بؤیوک رول اوینامیش و توانی (۱۹۷۳ ایلینده) یاشامی نین سونونا قدر یؤنتمیشدیر.

س. ک. توکا توانین اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دؤنوشومونده چوخ بؤیوک بیر رولا صاحبیدیر. اونون یؤنه تیمی آلتیندا تووا قونار-کؤچر بیر توپلومدان مودرن بیر میلته گئچیش سوره جینی تاماملامیشدیر.

۱۹۴۴ يىلىنە قدر تووا مودرن بىر دۇلت ياپىسىنا چاتمىش، بو چرچىوۋە اىچرىسىندە دۇلت اورقانلارى، اقتصادى و اجتماعى ياپى گرکلى دگىشىم ياشامىشدىر. بو دگىشىم اىچرىسىندە اجتماعى- اقتصادى و كولتورل آلانلاردا توپلومدا كۇكلو دگىشىملر اولموشدور. بو قاپسامدا؛ اورەتىمدە (تولىدە) تعاونى چىلىك، كولخوز و سووخوزلارىن اولوشدورولماسى، قونار- كۇچر

ياشام طرزىندىن يىرلىشىك حياتا گىچىش و بونونلا باغلانتىلى اولاراق يىنىدىن اجتماعى دگرلرىن انشاسى، بوتون بونلارلا باغلانتىلى اولاراق قىرسال آلاندا يىنى يىرلىشىم يىرلرىن تىكىلمەسى، مکتب، خستەخانا و اجتماعى قوروملار كىمى دۇلت قوروملارىن اولوشدورولماسى دىشىندا ساغلىق و اجتماعى- كولتورل آلاندا ياپىلانما، بو دگىشىمىن باشىندا گلن فاکتورلاردىر.

س.ك. توکا سىياسى ياشامى نىن دىشىندا، بىر بازار و ادبىياتچى اولاراق تووا سوويت ادبىياتى نىن دا قوروجوسو سايىلماقدادىر. س.ك. توکا اثرلرىندە دئورىمچى اويانىشى و يىنى سوسىيالىست ايدئاللارىن توپلوم طرفىندىن منىمسنمەسى قونولارىنى اله آلىر.

اوتوبىوقرافىك بىر حكايە اولان «سلووو آراتا» تووانىن و س.ك. توكانىن كلاسىك سايىلان اثرى دىر.

گونوموزدە ايسە س.ك. توکا، تووا تارىخىندە چلىشكىلرىن (تضادلارىن) اۇنە چىخدىغى بىر سىياستچى اولاراق اله آلىنماقدادىر.

هر نه قدر گونوموزدە توکا و يۇنەتىمىندە اولدوغو دۇنم تووادا فرقلى شكىللىردە اله آلىنىر اولسا دا، بو يازىدا اله آلدىغىمىز قونو س.ك. توكانىن شخىصىتىندە، اونون تارىخ صحنەسىنە چىخىشىنى

حاضرلايان سورج و ۱۹۴۰-۱۹۳۰ آراسىنداكى دۇنمده توواداكي توپلومسال دۇنوشوم و بو دۇنمده مودرن تووا كىملىگى نىن اولوشومودور.

اونودولماماسى گركن بير باشقا گرچك ده، سالچاك توكانىن شخصىتى نىن عىنى زاماندا بير دگىشىمىن دۇنمىنى يانسىتماسى دىر. بو دۇنم ايچرىسىنده موسكودان گلن مودرنىزم عىنى زاماندا هم موسكوىا هم ده بوتون دونيانىن بير چوخ يئرئنده حاكىم بير فيكىر و دونيا گۇروشو اولان سوسىيالىست ايدئولوژى ايله بيرلىكده تووادا حاكىم اولماقدا و توواداكي دۇنوشوم بو شكىلده ياشاماقدادىر.

س.ك. توكا ايله ده آنىلابىلهجك بو دۇنمىن آلت ياپىسى ۱۹۲۱ استقلال حركىتى ايله باشلامىش و بو سورج ايچرىسىنده گلىشن اجتماعى و سياسى تووا خالق جمهورىتىنى ۱۹۴۴ ايلينده سوويتلر بيرلىگى ايله بيرلشمه سوره جينه گۇتورموشدور.

۱۹۲۱ ايلينده قورولان تاننو- تووا خالق جمهورىتى سوويتلر بيرلىگىندن سياسى دشتك آيناراق قورولموش و قورولدوقدان سونرا دا سوويت مودلىندن ائتكىلنمگه باشلامىشدير. بو باغلامدا يۇنتىم سىستىمى هر نه قدر سوويت سىستىمىدىن ائتكىلنمگه باشلامىش و فورم اولاراق اونا بنزر بير ياپىدا اولسا دا قورولوش آشاماسىندا سوويت سىستىمى ايله بير- بير اولدوغو سۇيلنمىلمه يه جگى كىمى يئنى قورولان دۇلت ياپىسى نىن ايچرىگى ده صىنىف دىكاتورتورلۇغوندىن اوزاق فرقلى توپلومسال زومرهلرى بۇنىه سىندى داشىيان بير ياپىيا صاحىبدير. بونونلا ياناشى مستقىل تووا خالق جمهورىتى نىن قورولوش آشاماسىندا، سوسىيالىزم و فئودال- تئوكراتىك دونيا گۇروشلىرى فرقلى سئچمىكلر اولاراق توپلوم ايچرىسىنده چاتىشماغا باشلامىشدير

هر نه قدر بو فرق ايلك ايللردن اعتباراً آچىقجا اورتايا چىخسا دا، قورولوش آشاماسىندا يۇنتىمده بولونان «بويا باديىرى» و يۇنه تىمىنده كى اكىپ مودرنىزاسيون سوره جىنى تووانىن گله نكسل ياپىسىنى يىخمادان اۇز ايچىنده گرچكلشه جك بير مودرنىزاسيون سوره جىندن يانا آلدىغى تاوير (موضع) ايله بو آخىملارى يۇنه تىمده اولدوغو سوره ايچرىسىنده دنگه له مگه چالىشمىشدير.

قورولوش آشاماسىندا پارلامنتر بير ياپىلانمانىن دىشىندا تووا اوچون سون درجه اۇنملى اولان «تووا خالق دئورىمى پارتىسى» قورولموشدور.

بو دۇنمده تووادا ياشايان توپلومسال دۇنوشوم عىنى زاماندا تووا خالق دئورىم پارتىسى و اونون دۇنوشومونو ائتكىله ين عنصرلر اولاراق آلقىلانملى دىر.

بو نەدندىن دولايى يازىمىزىن ايره ليلهين بۇلوملرينده تووا خالق دئوريم پارتىسى و اونون دۇنوشومونو ائتكىلهين عنصورلر اوزرينده دورولاجاقدير.

اوزاق دوغو آسيا و تووادا ائتكىسىنى آرتيرماق ايستهين سوويتلر بىرلىگى داها ايلك قورولوش آشاماسيندان اعتباراً تووادا دئوريمجى بىر پارتىنين قورولماسى يۇنۇنده چاليشمالارينا باشلاميشدير. قورولوش آشاماسيندا فرقى اجتماعى قروپلارى ايجينه آلان و دۇلت طرفيندن ماليه لشديريلن دئوريمجى پارتى زامانلا سوويت ائتكىسى ايله سوسىياليست بىر ياپپيا بورونموشدور.

روس ايشچى كولونىسى (RSTK) اولارق آدلانديريلابيلن اولوشوم هم دئوريمجى پارتىنين هم ده تووانين طالعينده اۇنملى رول اويناين اۇنملى فاكترولاردان بىر يدير...

۱۹۲۱ ايلينده تووادا ياشايان روسلار آراسيندا اون ايكىنجىسى ياپپلان توپلانتيدا آينان بىر قرار ايله تووادا ياشايان اون ايكى مين روس، سوويتلر بىرلىگى حقوقونا گۇره تووا تورپاقلاريندا ياشاماق ايسته دىكلرينى اۇنه سورموشدولر. بو طلبه سىراسى ايله ۱۳ فوريه ۱۹۲۲ روس كولونىسى و تووالى يىتكىلىلرين، داها سونرا دا ژوئن ۱۹۲۲ ايلينده سوويت و تووالى يىتكىلىلرين قونونو گۇروشملرى سونوجوندا تاننو- تووا خالق جمهوريتى نده ياشاملاريني سوردورن روس توپلومونون سوويتلر بىرلىگى آناياساسينا تابع اولارق تووادا ياشاما طلبلىرى حقوقى اولارق تانىمىش و «Ruskaya samoopravlyușeya trudovaya koloniya (PCTK)» آدى آلتيندا حقوقى بىر ماهيته قووشموشدور.

RCTK-نېن ائىنىمىش اولدوغو حاقلارا باخىلاجاق الورسا، توپولوگون اولدوقجا گئنىش حاقلارا صاحب اولدوغو گوروله جكدير.

بو حاقلارين باشىندا، روس ايشچى كولونىسىنه سىياسى حاكميت صىفتى وئرن اوز بايراغىنا صاحب اولما حاقى واردى. بىر باشقا اؤنملى حاق ايسه، دؤلت ايچرىسىنده بىر دؤلت كىمى حركت ائده بيله جكلرى تورپاغا صاحىدىرلر. هر نه قدر بو تورپاغى تووا دؤلتىندن اجاره قارشىلىغى آلسالار دا سونراسىندا بو تورپاقتا اوز حاكميتلىرى دوغرولتوسوندا حركت ائده بيله جكلر.

RCTK ايره لىده تووانين اجتماعى ياپىسىنى ائتكىله يه جك نه دنلرين باشىندا سوويتلردن آلدىغى ياردىم ايله اوز حاكميت آلانلارى ايچرىسىنده گدچكلشديرىكلرى اجتماعى- سىياسى توپولومسال دؤنوشومون ايره لىده تووالى سياستچىلرين اؤرنك آلدىقلارى بىر توپولومسال مودله دؤنوشه جك اولماسى دىر.

بو دؤنوشوم سوره جى ايچرىسىنده RCTK حاكميت آلانىندا اوزل ملكيت حاقى لغو ائدىلهر ككوللكتيو اوره تيم (توليد) طرزىنه گئچىلمىشىدیر. بو قاسامدا ۱۵ مارت ۱۹۲۹ ايلينده ايلك كولخوز قورولموش، ۱۹۳۰ ايلينده ايسه ۱۰ كولخوز داها انشا ائدىلمىشىدیر. بىر ياندا اوره تيمده كوللكتيويزاسيون گندىلىر كك، اؤته ياندا كولك اولارق تعبیر ائدىلن ملك صاحىبى زنگين اكينچى نين تصفيه سىنه ده باشلامىشىدیر. ۱۹۳۱ ايلينده كولخوزلارين يۇنه تيمى RSTK و تووا خالق جمهوريتى نين اورتاق دنه تيمينه بوراخىلمىشىدیر.

سونوج اولارق؛ سوويتلر بىرلىگى نين تووادا كى روس يۇنه تيمينه ساغلامىش اولدوقلارى ساغلىق و اگىتيم خىدمتلىرى زامان ايچرىسىنده توواليلاردا يانسىمىش و بوتون بو سوره جين سونوجوندا روس كولونىسى بؤلگه ده گله جكده قورولاجاق اولان رژىمه ده اؤرنك تشكىل ائتمىشىدیر.

آنا آخيم سىياسى اورقانىزاسيون اولان تووا خالق دئوريم پارتىسى نين ديشىندا تووادا سىياسى ائتكىله يه جك اولان كؤكلرى موغولىستان و تبت اوزانان و يا يئنه گوجونو سوويتلر بىرلىگى نين آلان فرقى سىياسى آخيم و اورقانىزاسيونلار زامان ايچىنده گلىشمىشىدیر.

تووادا مودرن بىر دؤلت ياپىسىنا گئچىش سوسىيالىست فيكىرلرين ديشىندا گله نكسل فيكىر اوداقلارى نين دا (مركزلى نين ده) سىياسى ميدانا گىرمه لرینه يول آچدى. ۱۹۲۳ ايلينده ايكىنجىسى دوزنلنن تووا خالق دئوريم پارتىسى توپلانتىسىندا آلىنان اورتاق بىر قرارلا اسكى دوزنن اؤنجه لىكلرينى يانسىدان گله نكسل فئودال عنوانلارين (بگلى، بگسى، قون ... وس.) يئنى قورولان جمهوريتين ائشيتلىك ايلكه سىنه قارشى اولدوقلارى گر كچه سى ايله ايشله دىلمه لرى و

دىنىي شىخىيەت و قورولوشلار يىن ائىشيتلىك قاپسامىندا توپلومداكى اۇنجه ليكلرى نىن قىسىتلانمىسى آيرىجا دىنىي قوروملارى ياپمىش اولدوقلارى اورە تىم (تولىد) اوزرىندىن وئىرگى وئىرمەلرى نىن گرگمەسى يۇنۇندە ايدى.

بو قرارلارا تىكى اولاراق مارت ۱۹۲۴ ايلىندە شىمى دە اۇزونو ھىمچى ھوشونلارى نىن خانى اعلان ائدىن قوللار سوموناق يۇنتىمىندە بىر قروپ عصيانجى اسكى دوزە نىن تىكراردان ترمىم و تووانىن مستقىل استاتوسونون سونا چاتدىرىلىپ موغولىستانا باغلانمىسى آماجى ايله آنتى سوويت و آنتى مىلىتچى شىعارلارلا دۇلتە قارشى بىر عصيان باشلاتدى. قىسا سورەدە يايىلان عصيان بىر چوخ بۇلگەنى اىچىنە آلدىغى كىمى دۇلت و سوويتلر اوچون استراتىك بۇلگەلرى تھىدىدى آلتىنا آماغا دا باشلادى. يىنى يۇنتىمە قارشى بو اياقلانمانى فرصت بىلن «توران» و «يىوك» بۇلگەلرىندەكى زىنگىن روسلار دا «اويون» و «آزىك» نوپانلار يايىلە بىرلشەرك عصيانا قاتىلدىلار. بورىان بادىغى امرىندەكى تووالى و روسلاردان اولوشان بىرلىكلە مداخلەدە بولونموش و عصيان قىسا سورەدە باسدىرىلمىشىدىر.

اۇتە ياندان يىنى تووا ادارەسى بىر توپلومون اولوشدورولمىسى اوچون چالىشىر، آنجاق بونا گلەنكىل ياشامى يىخىمادان چاتماق گرگىدىگىنى ساوونوردو. بو فىكىر ايسە گرگ سوويتلر بىرلىگى كومونىست يۇنە تىجىلرى، گرگسە RSTK طرفىندىن يىنى بىر توپلوم ياراتماقدا اىستىكى اولماماق اولاراق آلقىلاندى.

بو آقىلاما يىنى قورولان تووا خالق جىمھورىيەتىندە سوسىيالىست تىملى بىر اۇرگوتلنمە يە (تىشكىلاتلار) گىدىلمەسىنى ان باشىندان برى دستكلەين سوويتلر بىرلىگىنى بۇلگەدە اۇز ايدئولوژىسىنى اساسلاندىراچاق سىياسى اورقانيزاسيونلار يىن قورولماسىنا تشويقە يۇنەلتدى.

بو سىياسى اورقانيزاسيونلار يىن باشىندا، گلەجك دۇنملردە تووانى ائتكىسى التىنا آلاجاق سوسىيالىست ايدئولوژى نىن يايىلمىسى و اۇلكەدە تابان تاپماسىندا ائتكىلى اولان، سىندىكال اۇرگوتلنمە (Profsayuzniye organizastii) گلەمكەدىر.

پروفسىوز اورقانيزاسيونو ۱۹۰۵-۱۹۰۷ ايلرىندە اجتماعى حركتلى ليگىن سرعتلە ياشاندىغى روسيادا سىندىكال حركتى بىر چاتىدا توپلايان و سىياسى ياشاما اۇنملى ائتكىلردە بولونان بىر ياپىلانمادىر. ۱۸ آورىل ۱۹۲۷-دە دوزنلەنن اۇرگوت توپلانتيىسىندا آلىنان بىر قرار تووا خالق جىمھورىيەتىنى درىندىن ايلگىلىندىرمكەدىر. بو قراردا «ياخىن بىر گلەجكە تووا خالق دئوىم

پارتىسى نىن يانيندا تووا آراتلارى نىن مىلى قورتولوش حركتىنى دستكلەمەك و گولندىرەمەك»
قرارى آلينمىشىدیر.

آلینان قارار باغلى اولاراق اورقانیزاسیونون تووادا بولونان روس كولونىسىنه گرکلى اولان ياردىمین ساغلانماسى و عىنى زاماندا تووادا يئرلى سندىكال ياپىلانمانىن و اونون آپارمىش اولدوغو چالیشمالار چرچىوه سىنده گرکن ياردىمین وئرىلمەسى يۇنونده ایدی.

۱۹۲۲۹ ایلينه گلیندیگینده ياپىلان چالیشمالار سونوجوندا تووا و RSTK سندىكالىرى بىرلشدى و بو سياسى حركته پارالل اولاراق ۱۹۳۰ ایلينىن ایچرىسىنده بىر چوخ تووا شهرىنده سندىكال اۇرگوتلنمه تاماملاندى. بو اۇرگوتلنمه سایه سىنده بىر چوخ تووالى آرات گرکلى پئشه اگىتىمى دىشىندا سياسى اولاراق دا اگىتیلدى.

سندىكال ياپىلانمايا پارالل بىر باشقا سياسى اۇرگوتلنمه ايسه ۱۹۲۳ ایلينده تووا خالق دئورىم پارتىسى نىن ایکنجى توپلانتىسىندا اورتایا آتیلان تووا دئورىمچى گنجلىر بىرلىگى دیر (TRSM) (Tuvinskiy Revolyutsionny Soyuz Molodyözi).

بو ایلک دئورىمچى ماهىتده كى تووا اورقانیزاسیونو ۱۹۲۴ ایلينه قدر اویه (عضو) سايىسىنى يوزه چىخارماغى باشلامىشىدیر. دسامبر ۱۹۲۵ ایلينده ايسه اۇرگوت ایلک توپلانتىسىنى ياپماق اوچون حاضىرلىقلار باشلار. بونا علاوه اۇرگوت RKSM تووا روس گنجلىك قورولوشو ايله ده اورتاق فیکىر بىرلىگى ایلکه سىنده بىرلشمىشىدیر.

۲۰ دسامبر ۱۹۲۵ ایلينده ياپىلان اۇرگوتون ایلک توپلانتىسىندا آلینان قارارلا ایلک يۇنه تیجى «ایرگىت شاقدىراپ» سئچىلمىشىدیر. توپلانتىدا آلینان اۇنملى بىر قاراردا TRSM-نىن كومونىست انترناسیونال گنجلىك اۇرگوتونه قاتىلماسى دیر.

ايش زامانلى اولاراق ۱۹۲۶ ایلينده كومونىست انترناسیونال گنجلىك اۇرگوتو ده TRSM ايله ايش بىرلىگى قرارى آلينمىشىدیر.

بونا علاوه RSTK, TRSM-نىن كومسومول اورقانیزاسیونوندا دا بۇيوك مقداردا اگىتىم و كولتور آلینيندا ياردیم ألماغا باشلامىشىدیر.

بوتون بو گلشملهلر سونوجوندا TSRM اۇزونه دموكراتىك مركزىتچى بىر ایدئولوژى تعین ائتمىش بونولا برابر اۇز آلت بىرىملرى ايله (رئوسومولسكىی اورقانیزاسیونلارى) اوره تیم، تیجارت و اگىتىم بىرىملرىنى هدف آلاراق يئرلشیم بىرىملرىنده اۇرگوتلنمگه باشلامىشىدیر.

تووا خالق دئورىم پارتىسى نىن دە بىر پارچاسى اولاراق اوندان آلدىغى دستكله گوجلەنن TRSM ۱۹۲۸ ايلينده ياپمىش اولدوقلارى دۇردونجو توپلانتىلاريندا اۆلكەدەكى ياپلانمالارنىن گوجلندىرىلمەسى گركدىگى و اولوسلار آراسى سويەدە دە سوويتلر بىرلىگى و موغول خالق جەمهورىتى ايله دوستلوق ايلشكىلرى نىن گوجلندىرىلمەسى گركدىكى وورغولانمىشىدىر.

سونوج اولاراق: ۱۹۳۰-۱۹۲۰ ايللىرى آراسيندا بىر صينيف مجادلەسى اولاراق فئودال و دىنى ياپى نىن يوخ ائدىلمەسى، كوللكتىويزاسيونون يايغىنلاشدىرىلماسى و يئرلشيك حياتا گئچىش اوزرىندە چالشمالارنىن آرتىرىلماسى ھدفلىنىشىدىر.

بو چىرچىوئەدە، ۱۹۳۰-۱۹۲۹ ايللىرى آراسيندا «اولوغ-ھەمە»، «اربه كە»، «بارون-ھەمچىك»، «باي-تاىگە» و باشقا بۆلگەلدە گنجلىك اۆرگوتو توپلانتىلارى چىرچىوئەسىندە «گئچمىشىن قالىنتىلارى ايله مجادلە» آماجى ايله بودىست سوممەلرى امحا ائدىلمىش، سوممە كىتابخانالارى ياندىرىلمىش، حتى دىنى اولمايان آنجاق موغولجا يازىلان اثرلر دە يوخ ائدىلمىشىدىر.

بو اۆرگوتلىنمەلرلىن دىشىندا، سوويتلر اۆرنىگىندە اولدوغو كىمى تووادا گلىشن اۆرگوتلىنمەلر اچىرىسىندە «پىنرسكاي اوركائىزاسيا» ۱۹۲۶ ايليندە حياتا گئچىرىلمىش، ۱۹۲۵ ايليندە تووا خالق دئورىم پارتىسى نىن درردونجو كونقرەسىندە قادين قوللارى قورولوب سوويتلر ايله ائش گودوملو چالشمالار ياپىلماغا باشلانمىشىدىر.

سوسىيالىست ايدئولوژىسى بۇنىەسىندە، ايرەلىدە تووانىن طالعىنى بليرلەيەجك بىر ياپلانما اچىرىسىنە گىرمىش و موجود تووا يۇنتىمى اچىرىسىندە بىر ساب-كولتور اولوشدورولدوغو كىمى عىنى زاماندا دۇلتدن مستقىل بىر شكىلدە باشدا سوويتلر بىرلىگى اولماق اوزرە ايدئولوژىك اولاراق اۆز اولوسلار آراسى باغلارنى قوروب گوجلندىرىمىشىدىر.

۱۹۲۹ ايلي، تووادا سوسىيالىست ايدئولوژى بۇنىەسىندەكى قانادين حاكمىت قوردوغو ايل اولاراق تارىخى قايناقلاردا قبول گۆرور. بو حاكمىتىن ان بۇيوك نەدى سوويت كومىنتىرى نىن تووادا گرک يىنى گلىشمكە اولان بورژوازى، گرکسە فئودال و تئوكراتىك عنصرلرى تهلوكە اولاراق آلقىلاماسى و بو عنصرلرە قارشى تووالى سوسىيالىستلرە دستك وئرمەسى ايله مومكون اولموشدور.

گوجو اله آلان سوسىيالىست اۆرگوتلىنمە فئوداليزمىن و امك سۇموروسو كىمى واقىلەلردن خالق كوتلەلرى نىن قورتارىلماسى ايدئولوژىسى دوغرولتوسوندا اقتدارا گلدىكلرى زامان ايلكىن صينيف

مجادلهسى چرچيوهسىندە پارتى و دۆلت اورقانلاریندا اسكى رژيم يانلىسى كادرلارین تصفيهسىنه گيريشدىلر. پارتى و دۆلت ادارهسىنین بىرلشديريلمەسى ايله بىرلىكده اقتصاد و سياست تاماماً تك بىر الده توپلانمىش اولدو.

بو گليشمەلرە پارالل اولاراق يئنى تارىم (زراعت) ياساسى و وئىرگى ياسالارى چىخارىلدى. بو قاپسامدا تورپاق صاحىبى «موناستىرلار» و «لامالار» وئىرگى وئىرگە باشلادىلار.

۱۹۳۰-۵۱ ايسە تورپاغين اؤزل شخصلره اجاره وئىرلمەسى كسىنلىكە ياساقلاندى. ادارى كادرلارداكى بوتون باي، لاما و شامانلار گۆزەولرىندن عزل ائىلدىلر. يارغيدا (محكمە سىستىمىندە) و بروكراسىدە رفورملار آپارىلدى. ۱۹۳۰ ايليندە دوزنلەنن يئددىنجى توپلانتيدا ايسە تووا خالق جمهوريتىنين دۆردونجو آناياساسى ياپىلدى. بو آناياسادا سوسىيالىست بىر گليشمە پروقرامى منىمسنىرکن، دۆلت تشكىلاتى مېلى بىر فورمدا، آنجاق سوسىيالىست بىر اىچرىكده يئنىدن اؤرگوتلندى.

اسكى فئودال عنوانلار و مجلس (هورول) توپلومسال صنىف اساسيندا يئنىدن دوزنلندى. كوژون و سمون مجلسلىرى (هوراللارى) بوندان بئله گلەنكسل بوى اوصولنا گۆرە دئىل، اقتصادى- ادارى سىنىرلارین بلىرلەدىگى شكىلدە اولوشدورولماغا باشلاندى.

دگيشن سياسى چىزگى تووانى سياسى و حقوقى اولاراق داها دا سوويت سىستىمىنه ياخىنلاشدىر مىش و بونون سونوجو اولاراق اقتصادى، زراعى و كولتورل قونولاردا موسكونون تام دستگى آلىندىگى كىمى سوويت اوزمانلاریندان دا يارارلانمىشىدىر.

دۆلتين اقتصادداكى رولونون آرتماسى سونوجوندا پلانلى اقتصادا گئچىلمىشىدىر.

يئرلىك حياتا تاماماً گئچىلمەسى يۇنوندە چالشمالار كوللكتىويزاسيون يۇنوندە چوخالمىشىدىر. بو قاپسامدا بۇلگەدە كولخوزلار و سووخوزلار قورولموش و ۱۹۳۳ ايليندە كوللكتىويزاسيون %۷۳،۸ اورانيندا گرچكلشمىشىدىر.

كوللكتىويزاسيون سياستلىرى دۆلتين استملاك و زورونلو (اجبارى) كۆچ سياستلىرىنى دە برابریندە گتىرمىشىدىر. بو سياستلىرىن سونوجوندا ۱۹۳۲-۱۹۳۰ ايللريندە «تپە هول» بۇلگەسىندە باشلايان عصيان قىسا سورەدە ياپىلمىشىدىر. بو عصيانلارا سىنىرىن دىگر قىسمىندا اؤز اۆلكەلريندەكى كوللكتىويزاسيون پروژەلريندن ممنون اولمايان موغوللار و موجود دورومدان ممنون اولمايان تووالى روسلار دا قاتىلمىشلار. بو عصيانلاردا «لامالار» ين آكتيو اولمالارى ايسە

دقتى چكن فرقلى بىر عنصوردور. موغول لاما تونچەنن سۆزلىرى اۆزلىكلە دقت چككەدەير:
«..قارانلىق اقتدارين دئوريلمەسى گرک، دالای لاماين اوردوسونا دستک وئرين...».

سونوج اولاراق عصيانلار باسدیريلمىش و سىستم دۇنوشومە داوام ائتمىشدير.

بو ایللر گۆزدن گئچیریلدیگینده اورتایا چیخان، پارتى ایچی سیاست و دؤلت ایشلەییشى اجتماعى- صینیف ایلکەسینه گۆره یئنیند شکیللندی. سىستمده کی ان اۆنملی رولا صاحب تووا خالق دئوریم پارتیسی، سوویت کومونیست چیزگیسینه دوغرولموشدور. آناياسال دگیشىم و پلانلی اقتصادا گئچیش، کوللکتویزاسیون، آراتلارین یئرلشیک حیاتا گئچیشی و فئودالیتەنن بىر اجتماعى صینیف اولاراق تصفیە ائدیلمەسى توواداکی یاپیسال دۇنوشومو تاماملایان باشلیجا گلیشمەلردیر.

بو سورج، ۲۵ جولای ۱۹۴۱ ایلینده تووادا حاضرلانان یىنى بىر آناياسا ایلە تووانی ۱۹۳۶ سوویت آناياساسیندا قبول گۆرن نورملار ایلە بىرلشدیردیگی کیمی تووانی سوویتلر بىرلیگی نین یانیندا ایکینجی دنیا ساواشینا «کۆنوللو» اولاراق سوخولموش، داها سونراکی آشامادا ایسه ۱۹۴۴ ایلینده سوویتلر بىرلیگی ایلە بوتونلشمە سورەجینه گۆتورموشدور.

۳۰-جو ایللردە باشلایان و گونوموزده چئشیدلی قاینقلار طرفیندن ترمیم دۇنمی اولاراق دا آدلاندیریلان بو دۇنمی تووا توپلومو آچیسیندان درین بىر دۇنوشوم اولاراق تانیملاماق یانلیش اولماز.

زامان ایچریسینده آرشیولرین آچیلماسی ایلە گون اوزونە چیخان یىنى بلگەلر ایشیغیندا بو دۇنمین قونونون اوزمانلاری طرفیندن فرقلی شکیللردە دگرلندیریلەجگینه اینانماقدا ییق.

قاینقلار

İstoriya Tuvı. Tom II / Pod obş. Red. V.A. Lamina.- Novosibirsk: Nauka, 2007.

İstoriya Tuvı. Tom II / Pod Red. S.K.Toka.-M.: Nauka, 1964.